

Agnieszka Bartoszewicz*

**ŚREDNIOWIECZNE KSIĘGI ZIEMSKIE SZADKOWSKIE
W ZASOBIE ARCHIWUM GŁÓWNEGO
AKT DAWNYCH W WARSZAWIE
Stan opracowania i perspektywy badawcze**

Szlacheckie sądy pierwszej instancji, czyli sądy ziemskie, zaczęły się kształtować od połowy XIV w. Przebieg tych procesów był różny w poszczególnych dzielnicach państwa¹. Generalnie jednak nie będzie błędem stwierdzenie, że sądy ziemskie przejmowały te kompetencje, które w okresie rozbitcia dzielnicowego należały do książąt dzielnicowych, a następnie do monarchy i jego namiestników. Ponieważ nie mogli oni podjąć zadania uczestniczenia we wszystkich rozprawach sądowych, zachowali dla siebie przewodnictwo na wiecach i główne sprawy karne, inne powierzając wyznaczonym sędziom, którzy rozpatrywali sprawy sporne szlachty osiadłej, posiadającej na danym terytorium dobra ziemskie. Początki tego procesu są datowane na okres panowania Władysława Łokietka. Za czasów Kazimierza Wielkiego zaczęły się ustalać miejsca i dni, w których odprawiano tego rodzaju sądy, tzw. roki, ustaliły się także granice powiatów sądowych². Od najczęściej pojawiającej się w źródłach nazwy obszaru sądowego i administracyjnego – ziemi (*terra*), nosiły nazwę sądów ziemskich (*iudicium terrestre*)³. Na najbardziej interesującym nas terenie

* Agnieszka Bartoszewicz, dr hab., profesor nadzwyczajny w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego.

¹ J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 1: *Do połowy XV wieku*, wyd. 3, Warszawa 1965, s. 475.

² J. Bielecka, *Organizacja i działalność kancelarii ziemskich i grodzkich wielkopolskich XIV–VIII w.*, „Archeion” 1954, t. 22, s. 134.

³ M. Kulecki, *Zespoły ksiąg sądów szlacheckich I instancji – wprowadzenie ogólne, dotyczy zespołów nr 19, 21–26, 28–38, 40–43, 45, 47–50, 52, 56, 58–60, 62–81, 83, 85, 87–95, 449*, [w:] *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie archiwalnym*, red. D. Lewandowska, Warszawa 2008, s. 95.

dawnego powiatu sieradzkiego szlachecki sąd pierwszej instancji początkowo obradował na przemian w Sieradzu, Szadku i Warcie. Taka sytuacja miała miejsce jeszcze na przełomie XIV i XV w. W 1417 r. mamy już do czynienia z wykształconymi powiatami sądowymi – szadkowskim i sieradzkim, w Warcie odbywały się natomiast jedynie sporadycznie sądy polubowne, odprawiane przez urzędników sieradzkich⁴.

Najstarsze akta świadczące o prowadzeniu przez sądy ziemskie dokumentacji pisanej, o istnieniu przy tych urządach kancelarii, rejestrującej sprawy sporne i niesporne, pochodzą z ostatniej ćwierci XIV w., co zapewne wiąże się z rosnącą popularnością księgi wpisów jako formy uwierzytelniania i upamiętniania różnych czynności prawnych⁵, a także rozpowszechnieniem się papieru, który na ziemiach polskich pojawił się w pierwszych dziesięcioleciach XIV w., a stał się popularny, w miarę tani i ogólnie dostępny w drugiej połowie tego stulecia⁶. Wcześniej wszystkie sprawy sądowe powierzano pamięci sędziego, choć jakieś rejestry być może były prowadzone, np. na tabliczkach woskowych⁷.

Wśród zachowanych akt ziemskich najstarsze są krakowskie – z 1374 r. Dysponujemy też aktami brzesko-kujawskimi od 1381 r., od 1385 r. – łęczyckimi, od 1400 r. – poznańskimi, od 1409 r. – lubelskimi. Od 1386 r. zachowały się *acta terrestria* sieradzkie⁸, a pierwsze zapiski sądu ziemskiego szadkowskiego pochodzą z 1417 r. Akta wytworzone przez ten urząd do 1768 r. stanowią osobny zespół archiwalny⁹, liczący 106 tomów, z których każdy ma od kilkuset do ponad 1000 stron¹⁰. Z okresu średniowiecza (1417–1510) zachowało się 10 ksiąg.

W skład sądu wchodził sędzia, podsądek, pisarz i ewentualnie inni przedstawiciele szlachty pełniący oficjalne funkcje. Zgodnie ze statutem cerekwickim z 1454 r., urzędników sądów ziemskich mianował król spośród 4 kandydatów przedstawionych przez sejmiki danej ziemi. W pierwszym okresie swego

⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Księgi ziemskie sieradzkie, sygn. 7, k. 79–80, 80v.–82v., 104, 106–119v.; sygn. 11, k. 182; sygn. 13, k. 9v., 26v., 182.

⁵ K. Skupieński, *Zagadnienie „instytucji zaufania publicznego (wiary publicznej)” w Polsce średniowiecznej. Dyplomatyka w badaniach relacji między władzą a społeczeństwem*, [w:] *Genealogia – władza i społeczeństwo w Polsce średniowiecznej*, red. A. Radziwiński, J. Wróński, Toruń 1999.

⁶ W 1390 r. Ulman Stromer zbudował w Norymberdze pierwszą papiernię w Niemczech. Zob. H.-D. Heimann, *Wprowadzenie do historii średniowiecznej*, przeł. S. Kwiatkowski, Toruń 1999, s. 212. Por. też J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, wyd. 4, Warszawa 1983, s. 323.

⁷ J. Bielecka, *Organizacja...*, s. 135.

⁸ M. Kulecki, *Zespoły...*, s. 95 i n.

⁹ Zespół znajduje się w dziale ogólnym – Akta ziemskie i grodzkie wielkopolskie. Zob. M. Wąsowicz, *Księgi sądowe z obszaru Wielkopolski*, [w:] *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zespołach*, t. 1: *Archiwa dawnej Rzeczypospolitej*, wyd. 2, red. J. Karwasinska, Warszawa 1975, s. 156–173.

¹⁰ J. Grabowski, *Inwentarz zespołu Księgi ziemskie szadkowskie*, mps, Pracownia Naukowa AGAD, *passim*.

istnienia sądy ziemskie szadkowskie, podobnie jak w innych regionach¹¹, zbierały się na ogół stosunkowo często i regularnie, we wtorki co dwa–cztery tygodnie lub siedem tygodni. Na przykład w okresie lipca–września 1417 r. sądy odbyły się 6 razy: podczas oktawy Nawiedzenia NMP (6 lipca), przed św. Jakubem (20 lipca), podczas oktawy Wniebowzięcia NMP (17 sierpnia), w przeddzień dnia św. Idziego (31 sierpnia), w dniu Podwyższenia Krzyża Świętego. (14 września), w dniu św. Wacława (28 września)¹². W czasie każdego z tych posiedzeń notowano kilkadziesiąt spraw, np. pod datą *wtorek przed św. Jakubem 1417 r.* zanotowano 67 spraw, przede wszystkim z zakresu jurysdykcji cywilnej spornej i niespornej¹³.

Od statutu warszawskiego z 1423 r. sądy ziemskie zaczęły się zbierać co cztery tygodnie¹⁴. Od 1450 r. termin sądu w Szadku był związany z funkcjonowaniem analogicznego sądu w Sieradzu, roki szadkowskie odbywały się tydzień po sieradzkich¹⁵. W pierwszej połowie XV w. w miarę regularny rytm odbywania sądów ziemskich zakłócały wydarzenia polityczne, klęski żywiołowe, epidemie. Powodowały nieraz długie przerwy w działalności sądu, np. w 1422 r. nastąpiła ponad półroczna przerwa spowodowana wojną z Krzyżakami¹⁶. W miarę upływu czasu posiedzenia sądów ziemskich odbywały się coraz rzadziej, od XVI w. tylko 2–3 razy w roku, wiele z ich kompetencji przejęły sądy grodzkie. Ograniczenie swobodnego dostępu do akt ziemskich, związane z brakiem sesji sądowych, miały rekompensować kilkutygodniowe okresy tzw. leżenia ksiąg, podczas których można było dokonywać wpisów, np. wnosić zeznania o dokonanych transakcjach¹⁷.

Nie możemy stwierdzić z całą pewnością, gdzie odbywały się sądy ziemskie szadkowskie. Prawdopodobnie gościł je kościół parafialny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i św. Jakuba Apostoła, *naturalne miejsce odbywania debaty politycznej*¹⁸. Zdarzało się, że skład sędziowski i jego klientelę przyjmowali w swoich domach mieszczanie, sądy odprawiano też pod gołym niebem, przed siedzibami szadkowian (*ante domum Moticze*)¹⁹. Nie możemy również z całą pewnością stwierdzić, gdzie udostępniano księgi podczas okresów ich leżenia, to samo dotyczy kwestii przechowywania ksiąg. Siedzibą archiwum ziemskiego szadkowskiego od początku jego istnienia – m. in. poprzez analogie

¹¹ W początkach swych roczki odbywały się przeważnie co dwa tygodnie. Zob. J. Bielecka, *Organizacja...*, s. 134.

¹² AGAD, Księgi ziemskie szadkowskie (dalej: ZS), sygn. 1, s. 28–60.

¹³ Tamże, s. 34–40.

¹⁴ Powtórzono to także w statucie korczyńskim w 1447 r., J. Bielecka, *Organizacja...*, s. 134.

¹⁵ *In una septimana post terminos Siradiensis*. J. Grabowski, *Inwentarz...*, s. 3–4.

¹⁶ AGAD, ZS, sygn. 2, s. 444: *terminus primus post ventum de expeditione Prussie*.

¹⁷ J. Grabowski, *Inwentarz...*, s. 3–4; M. Kulecki, *Zespoły...*, s. 96–97.

¹⁸ M. Adamczewski, *Herby szlachty polskiej w kościele farnym św. Jakuba w Szadku*, „Biuletyn Szadkowski” 2005, t. 5, s. 47.

¹⁹ J. Grabowski, *Inwentarz...*, s. 3–4.

z innymi ośrodkami²⁰ – wydaje się ratusz, który jest wzmiankowany już w latach trzydziestych XV w.²¹ Tu zresztą mogły odbywać się także sesje sądowe i udostępnianie ksiąg chcącym dokonać w nich wpisów²². Nie możemy też wykluczyć, że pieczę nad księgami powierzano wójtom z Szadku, wywodzącym się ze stanu szlacheckiego²³. Zasady przechowywania ksiąg ziemskich określał zresztą już statut warcki z 1423 r., nakazywały one przechowywać akta pod trzema kluczami, z których jeden miał w swej pieczy sędzia, drugi – podsędek, trzeci – pisarz ziemski. Praktykę przechowywania akt w ratuszach potwierdza ustawa sejmowa z 1635 r., nakazująca rajcom przygotować osobne pomieszczenia pełniące funkcję archiwum akt kancelarii ziemskich²⁴.

Być może dzięki temu w okresie staropolskim zgromadzono imponujące archiwa ziemskie, które po upadku I Rzeczypospolitej przechowywano najczęściej w ich dawnych siedzibach, często pozbawione należytej opieki. Akta szadkowskie, jak się wydaje, dosyć szybko trafiły do Sieradza, na początku XIX w. znajdowały się w *Archiwum Sieradzkim Szlacheckim pod wieżą kościoła kolegiального*²⁵. W latach 1826–1834 władze konstytucyjnego Królestwa Polskiego rozpoczęły porządkowanie tego zasobu, który umieszczono w archiwach akt dawnych podlegających prezesom trybunałów cywilnych, w wypadku ksiąg szadkowskich – trybunału w Sieradzu, a następnie w Kaliszu. Akta ziemskie i grodzkie z terenu dawnego województwa sieradzkiego trafiły do Warszawy w latach osiemdziesiątych XIX w., zdecydowano wówczas o ich umieszczeniu w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych (do 1889 r. noszącego nazwę Archiwum Głównego Królestwa Polskiego), ponieważ podczas reformy sądownictwa w 1876 r. zlikwidowano archiwa przy trybunałach²⁶. Pierwszego opracowania archiwalnego spuścizny szadkowskiej kancelarii ziemskiej dokonano w pierwszej połowie XIX w., w okresie jej przechowywania w archiwum trybunalskim kaliskim²⁷. Sporządzono wtedy pomoce archiwalne, z których

²⁰ Marian Biskup przypuszcza, że księgi ziemskie były przechowywane w inowrocławskim ratuszu pod opieką rady. Zob. M. Biskup, *Dzieje miasta w średniowieczu (od końca XII w. do 1466 r.)*, [w:] *Dzieje Inowrocławia*, red. M. Biskup, t. 1, Warszawa–Poznań–Toruń 1978, s. 201.

²¹ AGAD, ZS, sygn. 1, s. 119 (1432 r.).

²² Poznański ratusz był jednym z miejsc, gdzie odbywały się roki. Zob. J. Bielecka, *Organizacja...*, s. 136.

²³ A. Szymczakowa, *Kilka uwag o wójtostwie i wójtach w Szadku w średniowieczu*, „Biuletyn Szadkowski”, t. 5, 2005, s. 42.

²⁴ J. Bielecka, *Organizacja...*, s. 137.

²⁵ AGAD, Sumariusze i księgi pomocnicze urzędu grodzkiego sieradzkiego oraz varia z akt ziemskich i grodzkich wielkopolskich, sygn. 67, www.agad.archiwa.gov.pl/pomoce/sumar49.xml (wejście 14 maja 2011 r.).

²⁶ S. Tarnowski, *Akta ziemskie i grodzkie*, w: *Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie*, red. T. Zielińska, Warszawa 1992, s. 53.

²⁷ A. Wajs, *Historyczne i współczesne pomoce archiwalne do akt ziemskich i grodzkich województwa sieradzkiego w AGAD*, „Miscellanea Historio-Archivistica” 1999, t. 10, s. 63–76.

większość uległa zniszczeniu w 1944 r. po upadku powstania warszawskiego²⁸. Same akta przetrwały II wojnę światową, wywiezione z Warszawy przez okupacyjne władze niemieckie wraz z innymi wytworzonymi na terenie tzw. ziem przyłączonych do Rzeszy²⁹.

Tematyka wpisów w średniowiecznych księgach ziemskich szadkowskich jest bardzo różnorodna, znajdujemy tu pozwy, informacje o wyrokach, listy świadków, zapisy transakcji nieruchomościami i kredytowych, zobowiązania do zapłaty. W okresie staropolskim uległa ona jeszcze wzbogaceniu, z 1558 r. pochodzi pierwszy wpis pośmiertnego rejestru nieruchomości, a z 1580 r. – testamentu³⁰. Księgi ziemskie, pisane pospiesznym, kursywnym pismem, zawierające najczęściej lakoniczne informacje, za to z ogromną liczbą imion i nazwisk szlachty, a także duchownych, kmieci i mieszczan, stanowią źródło trudne, wymagające od badacza dobrej znajomości paleografii łacińskiej, a przede wszystkim – benedyktyńskiej cierpliwości. Dlatego zapewne, choć są uznawane za podstawowe źródło do badań nad szlachtą osiadłą, nad jej genealogią, sytuacją majątkową, karierami urzędniczymi³¹ – w wypadku ksiąg szadkowskich dowiodły tego badania Alicji Szymczakowej³² – ciągle nie zostały wykorzystane przez badaczy w wystarczającym stopniu, także w studiach nad elitami miejskimi Szadku, Sieradza i Warty, a także relacjami międzystanowymi. W sferze postulatów badawczych pozostaje także wykorzystanie akt sądów ziemskich do badań nad kulturą umysłową szlachty, od monografii kancelarii ziemskiej szadkowskiej poczynając. W wypadku ksiąg ziemskich szadkowskich dużym ułatwieniem dla badaczy jest dobrze opracowany inwentarz archiwalny (należy żałować, że jego wersja elektroniczna nie została umieszczona na stronie

²⁸ Zachowała się tylko część pomocy do ksiąg ziemskich i grodzkich sieradzkich, ziemskich szadkowskich oraz ziemskich wieluńskich, które obecnie tworzą osobny zespół archiwalny. Por. A. Wajs, H. Wajs, *Inwentarz zespołu Sumariusze i księgi pomocnicze urzędu grodzkiego sieradzkiego oraz varia z akt ziemskich i grodzkich wielkopolskich*, Warszawa 1999, www.agad.archiwa.gov.pl/pomoce/sumar49.xml (wejście 14 maja 2011 r.).

²⁹ Pozostałe akta ziemskie uległy zagładzie w placówkach archiwalnych, spalonych przez okupanta po upadku powstania warszawskiego, M. Kulecki, *Zespoły...*, s. 99–100.

³⁰ AGAD, ZS, sygn. 31, s. 220; sygn. 46, s. 360. Szybkie dotarcie do wpisanych do ksiąg dokumentów umożliwia ich spis umieszczony przez Janusza Grabowskiego jako aneks do inwentarza.

³¹ Por. *Urzędnicy łęczyccy, sieradzcy i wieluńscy XIII–XV wieku. Spisy*, oprac. J. Bieniak, A. Szymczakowa, red. A. Gąsiorowski, Wrocław 1985; *Urzędnicy województw łęczyckiego i sieradzkiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Opaliński, H. Żerek-Kleszcz, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1993.

³² A. Szymczak, *Szlachta sieradzka w XV wieku. Magnifici et generosi*, Łódź 1998; też, *Kilka uwag...*; też, *Wójtowie Warty w XV wieku*, [w:] *Aetas media, Aetas moderna. Studia ofiarowane profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 2000, s. 111–121.

internetowej AGAD³³), a także zmikrofilmowanie części akt, co znacznie poszerza możliwości korzystania z niego przez historyków spoza Warszawy, choć niestety jakość reprodukcji wielokrotnie pozostawia sporo do życzenia. Nie ulega wątpliwości, że realny postęp w badaniach nad kancelariami szadzkowskimi, ziemską i miejską, będzie możliwy dopiero po zdigitalizowaniu ich spuścizny. Tylko takie działania umożliwią prowadzenie badań prozopograficznych na szerszą skalę i pozwolą lepiej poznać dawnych mieszkańców ziemi szadzkowskiej.

Bibliografia

- Bielecka J., *Organizacja i działalność kancelarii ziemskich i grodzkich wielkopolskich XIV–XVIII w.*, „Archeion” 1954, t. 22, s. 129–155.
- Grabowski J., *Inwentarz zespołu Księgi ziemskie szadzkowskie*, mps, Pracownia Naukowa AGAD.
- Kulecki M., *Zespoły ksiąg sądów szlacheckich I instancji – wprowadzenie ogólne, dotyczy zespołów nr 19, 21–26, 28–38, 40–43, 45, 47–50, 52, 56, 58–60, 62–81, 83, 85, 87–95, 449*, [w:] *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie archiwalnym*, red. D. Lewandowska, Warszawa 2008, s. 95–102.
- Lamprecht M., Sikora S., *Funkcje administracyjne Szadku – rys historyczny*, „Biuletyn Szadkowski” 2008, t. 8, s. 113–126.
- Skupieński K., *Zagadnienie „instytucji zaufania publicznego (wiary publicznej)” w Polsce średniowiecznej. Dyplomatyka w badaniach relacji między władzą a społeczeństwem*, [w:] *Genealogia – władza i społeczeństwo w Polsce średniowiecznej*, red. A. Radziwiński, J. Wroniszewski, Toruń 1999.
- Tarnowski S., *Akta ziemskie i grodzkie*, [w:] *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie*, red. T. Zielińska, Warszawa 1992.
- Wajs A., *Historyczne i współczesne pomoce archiwalne do akt ziemskich i grodzkich województwa sieradzkiego w AGAD*, „Miscellanea Historio-Archivistica” 1999, t. 10, s. 63–76.
- Wajs A., Wajs H., *Inwentarz zespołu Sumariusze i księgi pomocnicze urzędu grodzkiego sieradzkiego oraz varia z akt ziemskich i grodzkich wielkopolskich*, Warszawa 1999, www.agad.archiwa.gov.pl/pomoce/sumar49.xml (wejście 14 maja 2011 r.).
- Wajs H., *Sumariusze i księgi pomocnicze urzędu grodzkiego sieradzkiego oraz varia z akt ziemskich i grodzkich wielkopolskich*, [w:] *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie archiwalnym*, red. D. Lewandowska, Warszawa 2008.
- Wąsowicz M., *Księgi sądowe z obszaru Wielkopolski*, [w:] *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zespołach*, t. 1: *Archiwa dawnej Rzeczypospolitej*, wyd. 2, red. J. Karwasińska, Warszawa 1975, s. 156–173.

³³ Znajdują się na niej inwentarze, m. in. ksiąg ziemskich sieradzkich. Por. www.agad.archiwa.gov.pl/metodyka/ziemskie-grodzkie.html (wejście 14 maja 2011 r.).

MEDIEVAL RECORDS OF SZADEK DISTRICT COURT HELD IN THE
CENTRAL ARCHIVES OF HISTORICAL RECORDS IN WARSAW –
DESCRIPTION AND POTENTIAL APPLICATION

Summary

This paper first describes the functioning of first instance local courts of justice (called district courts) in medieval Poland, and against this background presents records of the District Court in Szadek. The historical documents, produced in the period between 1417 (first records) and 1768, constitute a separate archival file, which contains 106 volumes, between several hundred and over a thousand pages each. Ten of the preserved volumes are from the medieval times (1417–1510). The entries in the old books cover various matters: court writs, information about court verdicts and sentences, lists of witnesses, records of credit and real estate transactions, obligations to settle payments etc. These archives are considered to be the main source for studies on landed gentry, but their vast potential has not yet been fully appreciated or exploited by researchers.